

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Факультет фінансів та обліку
Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія

АБРАМЧУК Вадим Сергійович

**Формування тіньових доходів населення та
фінансова грамотність: аспекти взаємовпливу/
Formation of shadow incomes and financial literacy:
aspects of mutual influence**

спеціальність: 015 039 – Професійна освіта
освітньо-професійна програма – Фінансова грамотність

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи ПОФГм-21
В. С. Абрамчук

Науковий керівник:
д.е.н., доцент, А. А. Сидорчук

Кваліфікаційну роботу допущено до захисту:

" __ " _____ 2026 р.

Завідувач кафедри
_____ **А. І. Крисоватий**

ТЕРНОПІЛЬ - 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ ТА ОСОБИСТІ ДОХОДИ І ВИТРАТИ: ТЕОРЕТИЧНА СУТЬ.....	6
1.1. Поняття «фінансова грамотність» як предмет дослідження.....	6
1.2. Тіньові доходи населення: основні теоретичні засади.....	12
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВПЛИВУ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ ТА РІВНЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ	21
2.1. Детермінанти формування тіньових доходів в Україні	21
2.2. Оцінювання рівня тінізації доходів населення.....	30
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ СКОРОЧЕННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ ТА РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ	36
3.1. Механізми детінізації економічних процесів та мінімізації тіньових доходів	36
3.2. Перспективи підвищення фінансової грамотності населення	40
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49

ВСТУП

В умовах триваючої повномасштабної війни в Україні національна економіка функціонує під впливом значних дестабілізаційних чинників, що знаходять свій вияв у зниженні виробничих можливостей, деформації фінансових потоків та посиленні навантаження на державний бюджет. Поряд із цим особливої актуальності набуває питання масштабної повоєнної реконструкції країни, реалізація якої потребує залучення значних обсягів фінансових ресурсів як із зовнішніх джерел, зокрема іноземного інвестиційного капіталу, так і за рахунок внутрішнього потенціалу держави, включаючи доходи та заощадження населення.

За таких умов суттєво зростає значення фінансової грамотності громадян як одного з визначальних чинників забезпечення економічної стійкості домогосподарств і стабільного функціонування фінансової системи в цілому. Рівень фінансової обізнаності населення у сфері управління особистими коштами безпосередньо впливає на здатність ефективно розподіляти доходи та витрати, формувати заощадження, ухвалювати виважені інвестиційні рішення, а також раціонально управляти борговими зобов'язаннями.

Отже, фінансова грамотність слугує важливою передумовою результативного управління індивідуальними фінансовими ресурсами, забезпечуючи спроможність особи здійснювати планування сімейного бюджету, оцінювати доцільність заощаджень та інвестицій, а також відповідально підходити до виконання фінансових зобов'язань. У межах дослідження тіньових доходів населення зазначена проблематика набуває особливої ваги, оскільки рівень фінансової культури визначає не лише особливості економічної поведінки домогосподарств, але й ступінь їхньої залученості до формального та неформального секторів економіки.

У сучасних соціально-економічних реаліях, за яких відповідальність за формування та підтримання власного фінансового добробуту все більшою мірою покладається на окрему особу, фінансова грамотність набуває статусу

однієї з базових компетентностей ефективного управління особистими фінансовими ресурсами. З огляду на це проблематика фінансової обізнаності населення впродовж останніх років посідає важливе місце у наукових дослідженнях вітчизняних учених і практиків. Значний внесок у розроблення теоретико-методологічних засад фінансової грамотності зробили науковці: В. Андрійчук, М. Геєнко, С. Домбровська, Т. Кізима, С. Коваль, А. Кузнєцова, В. Лавренюк, І. Ломачинська, Т. Повод, Н. Приказюк, Т. Смовженко, Ю. Ярова та інші.

У процесі своєї життєдіяльності домогосподарства формують систему доходів та здійснюють витрати з метою забезпечення власних матеріальних і соціальних потреб. При цьому структура, обсяги та співвідношення доходів і витрат виступають важливими показниками рівня добробуту населення, що зумовлює підвищений науковий інтерес до дослідження зазначеної проблематики. Відповідні аспекти знайшли ґрунтовне висвітлення у працях А. Жураковської, О. Івашка, О. Квасниці, Т. Кізими, О. Кириленко, Л. Ліпич, С. Мостенця, А. Сидорчук й інших дослідників.

Попри наявність вагомого наукового доробку у сфері фінансової грамотності та управління фінансами домогосподарств, питання впливу рівня фінансової обізнаності на здатність населення раціонально управляти доходами й витратами в умовах економічної нестабільності, спричиненої воєнними викликами, залишається недостатньо дослідженим. Саме це зумовлює наукову актуальність обраної теми та необхідність її подальшого поглибленого вивчення.

Метою дослідження є поглиблення теоретичних засад розуміння сутності фінансової грамотності населення, виявлення взаємозалежності між рівнем фінансових знань, умінь і навичок та результативністю управління особистими доходами і витратами, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності в контексті удосконалення практики управління особистими фінансами.

Для реалізації поставленої мети у роботі визначено й вирішено наступні **завдання**: розкрити економічну сутність фінансової грамотності населення; надати характеристику особистих доходів і витрат; проаналізувати сучасні тенденції у структурі доходів домогосподарств України; здійснити оцінку динаміки та структури їхніх витрат; дослідити практичні аспекти управління особистими фінансовими ресурсами; обґрунтувати напрями підвищення рівня фінансової грамотності як необхідної передумови ефективного управління доходами та витратами.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні відносини, що виникають у процесі формування доходів населення, зокрема їх тіньової складової, та формування фінансової грамотності населення..

Предметом дослідження теоретико-методичні та практичні аспекти формування тіньових доходів населення, а також механізми взаємовпливу рівня фінансової грамотності на їх виникнення, поширення та детінізацію.

Методологічну основу дослідження формує комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання економічних явищ та процесів. Зокрема, у роботі використано діалектичний підхід, методи логічного аналізу, наукової абстракції та теоретичного узагальнення, що дало змогу систематизувати наукові підходи до трактування сутності поняття «фінансова грамотність». Для оцінювання доходів і витрат домогосподарств застосовано статистичні методи, метод системного аналізу та порівняння. Графічний метод використано із метою наочного представлення отриманих результатів і виявлення основних тенденцій досліджуваних процесів.

Теоретичною основою дослідження слугували наукові праці вітчизняних учених, присвячені питанням формування доходів і витрат домогосподарств, а також ролі фінансової грамотності у процесі прийняття раціональних фінансових рішень. Інформаційну базу дослідження становлять офіційні статистичні матеріали Державної служби статистики України, результати аналітичних досліджень Міжнародної організації з міграції, Інституту

демографії та проблем якості життя НАН України, а також Національного інституту стратегічних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні специфічних особливостей формування доходів та структури витрат домогосподарств України в умовах дії воєнного стану.

Практичне значення отриманих результатів визначається розробленням рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності населення, що сприятиме удосконаленню практики управління особистими фінансами та зміцненню фінансової стійкості домогосподарств.

Перелік публікацій. За темою дослідження автором було здійснено наступні публікації: 1. «Напрями вдосконалення фінансової грамотності населення» (II Всеукраїнська науково-практична конференція «Організаційно-правові засади забезпечення сталого розвитку України», 24 квітня 2026 року.); 2. «Ключові детермінанти формування тіньових доходів населення» (IV Міжнародна науково-практична конференція «Інтеграція науки і практики управління в умовах соціокультурних трансформацій, 28 квітня 2026 року).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступної частини, трьох розділів, загальних висновків, переліку використаних джерел. Основна частина викладена на 50 сторінках та містить 8 рисунків й таблиць. Список використаних джерел нараховує 57 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ ТА ОСОБИСТІ ДОХОДИ І ВИТРАТИ: ТЕОРЕТИЧНА СУТЬ

1.1. Поняття «фінансова грамотність» як предмет дослідження

У процесі повсякденної життєдіяльності люди систематично стикаються з необхідністю ухвалення рішень, пов'язаних із управлінням особистими фінансами або веденням господарської діяльності. Зокрема, виникає потреба у збалансуванні доходів і витрат, плануванні сімейного бюджету, забезпеченні фінансування поточних потреб домогосподарства, формуванні заощаджень, акумулюванні коштів для відпочинку чи придбання товарів тривалого користування, а також здійсненні інвестицій. Крім того, важливого значення набуває прийняття фінансово обґрунтованих рішень як у визначальні періоди життєвого циклу, так і в умовах невизначеності чи непередбачуваних обставин.

Результативність управління особистими фінансовими ресурсами значною мірою зумовлюється рівнем фінансової обізнаності особи. Наявність відповідних знань і навичок створює передумови для раціонального використання доходів, оптимізації витрат, формування заощаджень, а також обґрунтованого залучення позикових коштів. Це, у свою чергу, сприяє мінімізації ризиків надмірної заборгованості, запобіганню фінансовому шахрайству та підтриманню стабільного фінансового стану. Особи з високим рівнем фінансової грамотності мають ширші можливості для підвищення якості життя завдяки ефективному управлінню фінансами та здатності уникати фінансових ризиків [19, с. 41].

В умовах воєнного стану значення фінансової грамотності посилюється, оскільки вона виступає важливим чинником забезпечення добробуту домогосподарств і підтримання макроекономічної стабільності. Фінансово обізнана особа володіє розумінням основних фінансових категорій і механізмів,

здатна здійснювати самостійний аналіз економічної ситуації, адекватно оцінювати наявні ризики та приймати обґрунтовані рішення відповідно до конкретних умов.

Результати досліджень, здійснених у межах проєкту USAID «Трансформація фінансового сектору», зокрема за напрямом «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні» [45], засвідчують недостатній рівень поінформованості населення щодо функціонування фінансової системи та закономірностей грошового обігу. Така обмеженість знань негативно позначається на рівні життя громадян і їхньому загальному добробуті. У зв'язку з цим особливого значення набуває формування фінансової грамотності з раннього віку, оскільки труднощі, з якими стикається доросла людина у сфері управління боргами, заощадженнями чи фінансовими втратами, часто є наслідком відсутності належних навичок раціонального розпорядження коштами, сформованих у процесі виховання та навчання [4, с. 101].

Рівень фінансової грамотності населення є важливим чинником соціально-економічного розвитку будь-якої держави, оскільки визначає ефективність фінансової поведінки громадян і стабільність економічної системи в цілому. З огляду на це доцільним є розпочати дослідження з аналізу наукових підходів до трактування сутності поняття «фінансова грамотність».

Упродовж останніх років питання фінансової грамотності домогосподарств перебуває в центрі уваги вітчизняних наукових досліджень. Зокрема, Л. Рибіна, М. Геєнко та Т. Гузенко визначають фінансову грамотність як сукупність знань про фінансові процеси, їх розуміння, а також практичних навичок управління фінансовими ресурсами і здатності ухвалювати обґрунтовані фінансові рішення [7]. Подібний підхід простежується у працях Г. Сидор та А. Тимківа, які трактують фінансову грамотність як рівень поінформованості пересічного члена суспільства щодо сутності фінансових відносин, їх значення для функціонування економіки та ролі громадян у забезпеченні економічного розвитку держави через участь у таких процесах, як

заощадження, оподаткування, кредитування, здійснення розрахунків та інвестування [41, с. 12].

У межах подальшого наукового осмислення зазначеної категорії С. Домбровська акцентує увагу на тому, що фінансова грамотність не обмежується лише теоретичними знаннями, а охоплює також практичні вміння та навички управління фінансовими ресурсами, які сприяють досягненню особистого фінансового добробуту [9, с. 6]. Водночас дослідниця підкреслює її значущість для розвитку підприємливості, ініціативності, здатності до реалізації власних ідей, формування соціальних цінностей, активної участі у суспільному житті, а також ефективного управління кар'єрою і вирішення фінансових проблем [9, с.7].

Близькими за змістом є підходи Н. Дорошенко та В. Романіва, які наголошують, що сформовані фінансові знання та навички сприяють зниженню ризиків і підвищенню результативності управління особистими фінансовими ресурсами [10]. Узагальнюючи наведені підходи, Т. Смовженко та А. Кузнєцова визначають фінансову грамотність як інтегральну сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для прийняття відповідальних економічних і фінансових рішень на належному рівні компетентності, що, у свою чергу, виступає передумовою забезпечення соціально-економічної стабільності суспільства [39, с. 35].

Т. Латковська розглядає фінансову грамотність як комплексне явище, що охоплює не лише обізнаність щодо функціонування фінансових ринків, інструментів і послуг, а й здатність ефективно застосовувати ці знання у практичній діяльності, усвідомлюючи можливі наслідки власних фінансових рішень і нести за них відповідальність [23, с. 431].

Практикоорієнтованого підходу дотримується О. Бречко, який трактує фінансову грамотність ширше, включаючи до її змісту не тільки знання про фінансові ринки, але й розуміння ролі їх професійних учасників, характеристик фінансових інструментів і послуг, а також особливостей їх функціонування та державного регулювання [5, с. 131].

В. Лавренюк визначає фінансову грамотність як необхідну компетенцію, що забезпечує досягнення ефективних результатів у процесі управління особистими фінансами та сприяє підвищенню фінансового добробуту домогосподарств в умовах складного фінансового середовища [22, с. 60].

У свою чергу, Д. Колінчук та Л. Птащенко застосовують макроекономічний підхід до трактування цього поняття, розглядаючи фінансову грамотність як вагомий чинник економічного зростання, інструмент подолання бідності та підвищення доходів населення [34, с. 92]. На їхню думку, формування здатності до прийняття обґрунтованих фінансових рішень на індивідуальному рівні створює передумови для досягнення фінансової стабільності як окремих домогосподарств, так і економіки загалом.

Достатньо виваженою є позиція І. Соркіна, який зазначає, що фінансова грамотність – це як теоретичні знання, так й практичні навички: «знання фінансових понять, а також можливостей та порядку використання населенням фінансових послуг» [40, с. 305].

Трохи іншого погляду дотримується професор Т. Кізими: «сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень» [17, с. 65].

О. Ковтун, характеризуючи фінансову грамотність, акцентує увагу на її прикладному вимірі, який проявляється у здатності громадян раціонально управляти особистими фінансовими ресурсами. Зокрема, йдеться про вміння здійснювати облік доходів і витрат, формувати фінансові плани як у короткостроковій, так і довгостроковій перспективі, забезпечувати збалансованість між споживанням і заощадженнями, орієнтуватися у різноманітті фінансових інструментів і послуг, а також здійснювати пошук актуальної інформації щодо стану фінансового ринку. Важливим аспектом є також здатність приймати обґрунтовані рішення щодо використання фінансових продуктів із урахуванням можливих наслідків, а також усвідомлення необхідності формування пенсійних накопичень [20, с. 276].

І. Ломачинська розглядає фінансову грамотність як особливий тип економічного мислення, що передбачає застосування раціональних підходів і оптимальних рішень з метою підвищення рівня та якості життя як окремої особи, так і суспільства в цілому [24, с. 118].

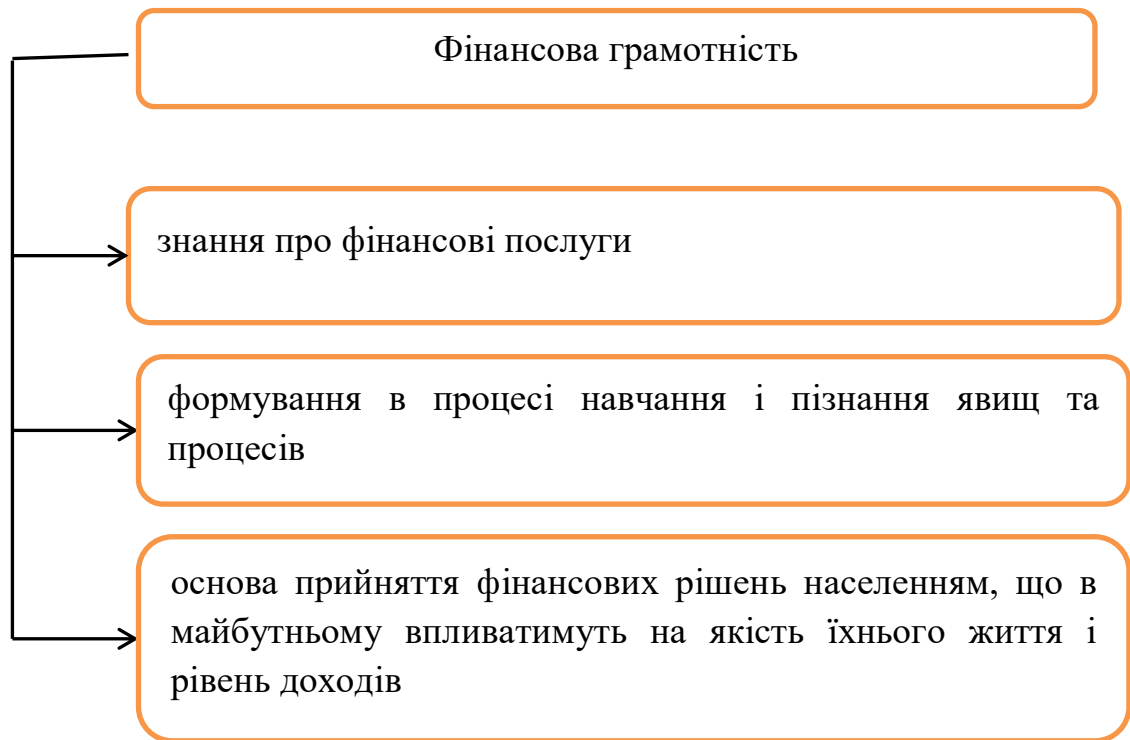

Рис. 1.1. Ознаки фінансової грамотності

Примітка. Сформовано автором на основі [17].

Вагомий внесок у дослідження сутності фінансової грамотності зроблено колективом учених М. Дубиною, А. Тарасенко та О. Тарасенко [11], які виокремили ключові характеристики цієї категорії, що дозволяють комплексно розкрити її зміст як об'єкта наукового аналізу (див. рис. 1.1).

За позицією Т. Повод, фінансова грамотність виступає чинником активізації інвестиційної діяльності населення, що, у свою чергу, сприяє забезпеченню сталого економічного розвитку держави [30, с. 86]. У зв'язку з цим автор наголошує на доцільності формування високого рівня фінансової грамотності на національному рівні як складової стратегічної економічної політики.

Т. Повод розглядає фінансово грамотну особу як важливу передумову формування економічно розвинутого суспільства та основу забезпечення високого рівня життя. На її думку, така особа характеризується цілеспрямованістю, упевненістю у власному майбутньому, що ґрунтується не на зовнішніх чинниках, а на власних знаннях і досвіді, а також здатністю ефективно формувати та раціонально використовувати сімейний бюджет [30, с. 86].

З метою глибшого осмислення сутності фінансової грамотності Ю. Ярова аналізує протилежну категорію — фінансову безграмотність, яку розглядає як один із ключових глобальних викликів, що стримує розвиток особистості, домогосподарств, територіальних громад і суспільства в цілому [48, с. 63].

Значущість фінансової обізнаності підкреслює Т. Кізіма, зазначаючи, що високий рівень фінансової грамотності населення сприяє запобіганню бідності, забезпечує прийняття більш обґрунтованих фінансових рішень, позитивно впливає на стабільність фінансових ринків і стимулює економічне зростання держави [18, с. 16].

С. Домбровська трактує фінансову грамотність як багатокomпонентне явище, що включає засвоєння базових фінансових концепцій, здатність до раціонального використання економічної інформації, прийняття ефективних управлінських рішень, а також забезпечення економічної безпеки особи і підвищення рівня добробуту населення [9, с. 6].

Комплексний підхід до дослідження фінансової грамотності запропонували В. Федосов та Б. Стеценко, які розкрили взаємозв'язок між фінансовим світоглядом, фінансовими знаннями та рівнем фінансової грамотності. Під фінансовим світоглядом науковці розуміють систему уявлень особи про фінанси та фінансові відносини, що виступає базою для формування відповідних знань. У свою чергу, фінансова грамотність є результатом засвоєння цих знань і визначає характер фінансової поведінки індивіда, яка проявляється у його взаємодії з іншими економічними суб'єктами [43, с. 73–74].

Аналіз наукових підходів до трактування поняття «фінансова грамотність» засвідчив відсутність єдиного підходу до його визначення. Водночас більшість дослідників розкривають його зміст через такі базові компоненти, як знання, розуміння, навички та вміння.

Узагальнюючи наукові позиції та формулюючи власне бачення, доцільно визначати фінансову грамотність як сукупність знань і практичних навичок, що забезпечують здатність особи приймати обґрунтовані фінансові рішення у процесі управління особистими доходами та витратами.

1.2. Тіньові доходи населення: основні теоретичні засади

В умовах глибоких трансформацій національної економіки України тіньовий сектор продовжує функціонувати як одна з найменш регульованих, проте вагомих за впливом складових економічної системи. Особливе місце в його структурі посідають тіньові доходи населення, які характеризуються складністю формування, різноманітністю джерел та багатовимірністю економічної природи.

Узагальнено тіньові доходи населення доцільно трактувати як сукупність грошових і матеріальних надходжень, отриманих фізичними особами в результаті діяльності, що не відображається в офіційній статистиці, не декларується та не підлягає оподаткуванню відповідно до чинного законодавства. До їх складу відносять, зокрема, неофіційні виплати заробітної плати, доходи від неформальної зайнятості, прибутки від незареєстрованої підприємницької діяльності, а також надходження, отримані внаслідок протиправних економічних практик чи здійснення господарських операцій поза межами правового поля.

У науковій літературі тіньові доходи розглядаються як невід'ємний елемент тіньової економіки, що істотно впливає на її масштаби та динаміку розвитку. Зокрема, окремі дослідники інтерпретують їх як індикатор макроекономічної нестабільності та недосконалості інституційного

середовища, тоді як інші підкреслюють їх адаптивний характер, пов'язаний із реакцією домогосподарств на надмірне податкове навантаження, низький рівень довіри до державних інституцій та обмежену ефективність соціально-економічної політики.

За умов посилення економічної нестабільності та загострення соціальної диференціації тіньові доходи набувають дедалі більшого значення як складова неформального сектору. Вони формуються як унаслідок здійснення економічної діяльності, що не підлягає офіційній реєстрації (зокрема неформальна зайнятість, неофіційне підприємництво, епізодичні підробітки), так і через свідоме приховування частини легальних доходів з метою мінімізації податкових зобов'язань.

Таким чином, феномен тіньових доходів населення слід розглядати як складне соціально-економічне явище, що формується під впливом сукупності інституційних, економічних та поведінкових чинників, серед яких ключову роль відіграють недосконалість податкового регулювання, низький рівень інституційної довіри та недостатня ефективність державного контролю.

Сутнісна характеристика тіньових доходів полягає в їх здатності підривати принципи рівномірного та справедливого розподілу податкового навантаження, що, у свою чергу, знижує результативність фіскальної політики держави та спричиняє викривлення ключових макроекономічних індикаторів. Значна частка таких доходів у загальній структурі доходів населення ускладнює процеси прогнозування та формування бюджетних ресурсів, формує асиметричні умови функціонування суб'єктів господарювання та негативно впливає на рівень податкової дисципліни і соціальної відповідальності громадян.

У наукових дослідженнях підкреслюється взаємозв'язок між поширенням тіньових доходів та рівнем фінансової грамотності населення: недостатній рівень знань у сфері фінансів і правового регулювання підвищує ймовірність залучення індивідів до неформальної економічної діяльності. Водночас окремі науковці інтерпретують тіньові доходи як прояв адаптаційних стратегій

економічно активного населення, що формуються в умовах макроекономічної нестабільності, інституційної невизначеності, обмеженого доступу до формального ринку праці та недостатнього рівня соціального захисту.

Отже, тіньові доходи населення доцільно розглядати як складну багатовимірну соціально-економічну категорію, детерміновану сукупністю інституційних, економічних та поведінкових чинників, зокрема рівнем економічного розвитку держави, ефективністю публічного управління, ступенем довіри до державних інститутів, податковою культурою та фінансовою обізнаністю населення. Їх поширення має системний негативний вплив на економічну безпеку держави, призводить до спотворення статистичної інформації, знижує ефективність функціонування податкової системи та гальмує соціально-економічний розвиток.

У науковій літературі простежується декілька концептуальних підходів до інтерпретації сутності тіньових доходів. Зокрема, економіко-правовий підхід акцентує увагу на їх отриманні з порушенням чинних правових норм; соціально-поведінковий підхід фокусується на мотиваційних чинниках та поведінкових моделях індивідів; інституційний підхід розглядає це явище крізь призму ефективності функціонування державних інститутів та якості регуляторного середовища.

Узагальнюючи наукові підходи, тіньові доходи населення доцільно визначати як сукупність грошових і натуральних надходжень, що формуються поза межами офіційної економічної системи, не відображаються у податковій звітності та не підлягають оподаткуванню відповідно до законодавчих вимог. Джерелами таких доходів можуть виступати неформальна зайнятість, незареєстрована підприємницька діяльність, нелегальні торговельні операції, виплата заробітної плати поза офіційним обліком, а також свідоме заниження задекларованих доходів з метою мінімізації податкових зобов'язань або збереження права на соціальні трансферти.

З огляду на джерела формування, тіньові доходи доцільно класифікувати на кілька груп: по-перше, легальні за своєю економічною природою, але

неофіційно отримані (зокрема неформальна зайнятість чи незареєстрована діяльність); по-друге, доходи, що мають відверто протиправне походження (пов'язані з кримінальною діяльністю, корупційними практиками, контрабандними операціями); по-третє, змішані (гібридні) форми, які поєднують елементи легальної та нелегальної економічної активності.

Тіньові доходи виступають не лише характеристикою фінансової поведінки домогосподарств, але й важливим елементом ширшого явища тіньової економіки. Їх поширення свідчить про наявність системних дисбалансів у функціонуванні національної економіки, зокрема надмірного податкового навантаження, недосконалості нормативно-правової бази, недостатнього рівня державного контролю та обмеженого доступу населення до легальних можливостей зайнятості. Сукупність індивідуальних практик приховування доходів формує значний сегмент тіньових економічних процесів, що, у свою чергу, знижує ефективність державної економічної політики, посилює соціальну диференціацію та обмежує бюджетні надходження.

Відтак, дослідження тіньових доходів населення потребує комплексного підходу, який передбачає врахування природи, масштабів і структурних характеристик тіньової економіки загалом. Зазначена проблематика є предметом активних наукових дискусій у межах досліджень податкової політики, соціально-економічної безпеки, ринку праці, трудової міграції та фінансової поведінки населення, що зумовлює наявність різноманітних теоретичних підходів до її трактування.

У наукових дослідженнях акцентується увага на впливі тіньових доходів на стан соціальної безпеки держави. Зокрема, підкреслюється, що поширення практик приховування доходів знижує результативність реалізації державної соціальної політики, викривлює офіційну статистику щодо рівня добробуту населення та зумовлює систематичне недофінансування бюджетної сфери.

Т. Кізима у своїх працях досліджує взаємозалежність між рівнем фінансової обізнаності громадян та їх залученням до тіньової економічної діяльності. За результатами її досліджень, недостатній рівень знань у сфері

оподаткування та управління особистими фінансами виступає одним із ключових чинників поширення тіньових доходів, особливо серед молоді та соціально вразливих груп населення [17, с. 68].

Відповідно до наукових напрацювань С. Коваль, тіньові доходи доцільно розглядати як структурний компонент тіньової економіки, формування якого зумовлене недосконалістю механізмів державного регулювання та недостатньою ефективністю контролюючих інституцій. Авторка наголошує на необхідності комплексного аналізу тіньових процесів із урахуванням соціально-психологічних детермінант, зокрема рівня довіри до держави, податкового навантаження та макроекономічної нестабільності [19].

О. Квасниця у своїх дослідженнях приділяє значну увагу класифікації тіньових доходів за критерієм їх легальності. Зокрема, вона пропонує розмежування між «прихованими доходами», які можуть мати частково легальне походження (наприклад, доходи від неофіційної зайнятості), та «нелегальними доходами», що пов'язані з кримінальною діяльністю. Такий підхід сприяє більш глибокому аналізу структури тіньових джерел доходів та формуванню обґрунтованих напрямів державного регулювання у цій сфері [16].

Тіньова економіка являє собою складне багатовимірне соціально-економічне явище, притаманне будь-якій економічній системі незалежно від рівня її розвитку. Її генезис і динаміка визначаються сукупністю політичних, економічних та соціальних чинників, які обумовлюють масштаби поширення та характер впливу на офіційний сектор господарювання. Формування тіньової економіки має тривалу історичну еволюцію, що проходила через низку етапів, кожен із яких характеризувався специфічними рисами, зумовленими відповідними історичними умовами.

Передумови виникнення явищ, які згодом отримали узагальнену назву тіньової економіки, простежуються ще в античний період. У рамках рабовласницьких та феодальних систем існували неформальні господарські практики, зокрема нелегальна торгівля, контрабандні операції, приховане використання праці та ухилення від сплати податків. Водночас ці явища не

розглядалися як цілісна економічна категорія, а сприймалися як поодинокі відхилення, що не мали системного впливу на економічний розвиток.

Подальший розвиток тіньових економічних відносин пов'язаний із процесами індустріалізації, особливо у XIX столітті, коли в країнах Європи та Північної Америки відбувалося становлення нових форм організації виробництва та ринку праці. У періоди економічних потрясінь, зокрема під час світової економічної кризи 1929–1933 років, зростання безробіття та соціальної нестабільності сприяло активізації неформальної економічної діяльності. У цей час поширення набули різноманітні форми нелегальної зайнятості та підприємництва, включаючи дрібну вуличну торгівлю, контрабанду та інші неофіційні практики господарювання.

Як наукова категорія поняття «тіньова економіка» сформувалося в середині XX століття, коли в економічній науці посилився інтерес до процесів, що відбуваються поза межами офіційно зареєстрованої економічної діяльності та не відображаються у системі державної статистики. Водночас широкого поширення цей термін набув лише з 1970-х років, хоча його концептуальні витoki пов'язані з більш ранніми поняттями, такими як «нелегальна економіка», «чорний ринок» та «неформальний сектор», які використовувалися в різних наукових і практичних контекстах упродовж XIX — початку XX століття. Особливого значення категорія «чорного ринку» набула в умовах воєнних періодів, коли запровадження державного контролю за цінами та розподілом ресурсів стимулювало розвиток альтернативних, неофіційних каналів обігу товарів і послуг.

У наукових працях Ф. Шнейдера та К. Вільямса [56] тіньова економіка трактується як сукупність ринкової діяльності, пов'язаної з виробництвом легальних товарів і послуг, яка навмисно приховується від державних органів з метою уникнення виконання фіскальних і регуляторних зобов'язань. До таких причин відносять ухилення від сплати податків (зокрема податку на доходи та податку на додану вартість), внесків на соціальне страхування, а також недотримання встановлених норм трудового законодавства і адміністративних

вимог. У свою чергу, Ф. Сміт [57] визначає це явище як економічну діяльність з виробництва товарів і послуг, незалежно від її легальності, яка не відображається у офіційних розрахунках валового внутрішнього продукту.

Узагальнення наукових підходів до трактування поняття «тіньова економіка» засвідчує наявність різнопланових інтерпретацій, що відображають складність і багатовимірність даної категорії, охоплюючи правові, економічні та соціальні аспекти. Тіньова економічна діяльність виступає об'єктивним елементом еволюції соціально-економічних систем і супроводжує їх розвиток на різних історичних етапах. У сучасних умовах проблема тінізації економічних процесів залишається актуальною для більшості країн світу, включаючи Україну, що обумовлює необхідність її поглибленого наукового аналізу з урахуванням масштабів, структурних характеристик та наслідків для функціонування як окремих економічних агентів, так і держави загалом.

Результати досліджень, здійснених вітчизняними та зарубіжними науковцями, свідчать про існування різних методологічних підходів до оцінювання та інтерпретації тіньової економіки. Застосовувані теоретичні підходи характеризуються значною варіативністю, однак у сукупності вони дозволяють окреслити межі цього явища та виявити його ключові ознаки. Водночас змістовне наповнення поняття тіньової економіки істотно залежить від обраних критеріїв і параметрів, за якими визначається належність тих чи інших економічних відносин до неформального сектору.

Тіньова економіка виступає складним багатокомпонентним явищем, що є об'єктом дослідження різних наукових підходів. Кожен із них акцентує увагу на окремих аспектах функціонування цього феномену, враховуючи його вплив на економічні, соціальні та політичні процеси. У науковій літературі сформовано низку концептуальних підходів до інтерпретації сутності тіньової економіки.

По-перше, юридичний підхід трактує тіньову економіку як сукупність видів економічної діяльності, що здійснюються з порушенням чинного законодавства. Йдеться про нелегальні операції, зокрема контрабанду,

неофіційну зайнятість, незаконне виробництво та обіг товарів, що підлягають державному контролю. Визначальною ознакою в межах цього підходу є недотримання встановлених правових норм, стандартів і регуляторних вимог.

По-друге, економічний підхід зосереджується на аналізі наслідків тіньової діяльності для функціонування економічної системи. У цьому контексті тіньова економіка розглядається як чинник неефективного розподілу ресурсів, зниження темпів економічного зростання, скорочення податкових надходжень та посилення корупційних проявів. Особлива увага приділяється таким наслідкам, як непрозорість ринку праці та спотворення офіційної економічної статистики.

По-третє, соціологічний підхід інтерпретує тіньову економіку як соціально зумовлене явище, що відображає характер взаємодії між державою та суспільством. У його межах підкреслюється роль таких чинників, як безробіття, соціальна нерівність, недостатній рівень соціального захисту та низький рівень довіри до державних інститутів. Тіньова діяльність у цьому випадку розглядається як форма адаптації населення до несприятливих соціально-економічних умов.

По-четверте, інституційний підхід акцентує увагу на якості функціонування державних інститутів як визначальному чиннику формування тіньових процесів. Згідно з цим підходом, поширення тіньової економіки є наслідком неефективності правової системи, недосконалості регуляторного середовища та наявності корупційних практик, що створюють передумови для розвитку неформальних економічних відносин.

По-п'яте, підхід, орієнтований на показники валового внутрішнього продукту, визначає тіньову економіку як частину економічної діяльності, яка не відображається в офіційних макроекономічних розрахунках. У межах цього підходу застосовуються різноманітні методи оцінювання її масштабів, зокрема як прямі (опитування), так і непрямі (аналіз грошових потоків, неформальних трансакцій), однак їх використання ускладнюється обмеженістю доступної інформації.

По-шосте, психологічний підхід зосереджується на індивідуальних мотиваціях та поведінкових установках, що зумовлюють участь у тіньовій економічній діяльності. У цьому контексті важливе значення мають моральні орієнтири, рівень правосвідомості, схильність до ризику та сприйняття легітимності державних інститутів.

Таким чином, різноманіття концептуальних підходів дозволяє сформувати комплексне уявлення про тіньову економіку як багатовимірне явище, що охоплює правові, економічні, соціальні, інституційні та психологічні аспекти. Їх інтеграція забезпечує більш повне розуміння причин, масштабів і наслідків тінізації економічних процесів, що є необхідною передумовою для формування ефективної державної політики у цій сфері.

Дослідження теоретичних засад тіньової економіки має ключове значення для виявлення механізмів її функціонування та розробки інструментів державного впливу. Аналіз наукових підходів підтверджує, що дане явище має комплексний характер і поєднує як економічні, так і соціальні складові. Водночас відсутність уніфікованого підходу до його визначення та ідентифікації детермінант ускладнює розробку дієвих стратегій детінізації.

У цьому контексті перспективними напрямками подальших досліджень є поглиблений аналіз інституційних і соціальних чинників поширення тіньової економіки, а також вивчення впливу процесів глобалізації та цифровізації на трансформацію її форм і масштабів. Розвиток наукових підходів у зазначеній сфері сприятиме формуванню комплексних механізмів державного регулювання, спрямованих на підвищення прозорості економічних процесів та забезпечення сталого соціально-економічного розвитку.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВПЛИВУ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ ТА РІВНЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Детермінанти формування тіньових доходів в Україні

Наявність необлікованих (тіньових) доходів населення є релевантним індикатором розширення неформального сегмента економіки, а їх сукупний обсяг дозволяє опосередковано оцінити реальні масштаби тінізації господарської діяльності. Поширення практик позаправових взаємовідносин між суб'єктами ринку праці призводить до деформації трудової етики, вкорінення правового нігілізму та формування подвійних стандартів у суспільних відносинах.

Дослідження динаміки прихованих надходжень серед економічно активних верств населення свідчить про пряму залежність між станом макроекономічного середовища та рівнем декларування доходів. Зокрема, спостерігається циклічність: у періоди фінансової турбулентності частка тіньових ресурсів зростає, тоді як макроекономічна стабілізація сприяє частковому виходу капіталів із неформального сектору.

Феномен тіньових доходів має складну багатовимірну структуру, оскільки детермінується синергією економічних, політико-правових, соціальних та психологічних чинників. В українських реаліях це явище набуло системного характеру, що не лише гальмує темпи економічного зростання, а й виступає суттєвим бар'єром для підвищення рівня фінансової культури та грамотності громадян. Відтак, ґрунтовний аналіз цієї проблематики потребує чіткої ідентифікації ключових факторів впливу.

У межах даного дослідження під фактором формування тіньових доходів розуміється сукупність обставин та рушійних сил, що визначають вектор еволюції неформальних фінансових процесів. Такі детермінанти можуть

виконувати як стимулюючу, так і обмежувальну функцію, безпосередньо впливаючи на поведінкові установки індивідів та стратегії господарювання суб'єктів ринку.

Науковий дискурс щодо причин тінізації доходів в Україні охоплює широкий перелік аспектів. Вітчизняні та іноземні дослідники акцентують увагу на мультиплікативному ефекті таких чинників:

- фінансово-регуляторні: надмірний податковий тиск та недосконалість законодавчої бази.
- інституційні: низька ефективність державного контролю та поширення корупційних практик.
- соціально-психологічні: толерантне ставлення соціуму до порушень правових норм та низький рівень фінансової обізнаності.
- кон'юнктурні: загальна політична та економічна нестабільність.

Взаємодія зазначених детермінант має кумулятивний характер, що значно ускладнює розробку ефективних механізмів протидії тінізації та стримує розвиток фінансово спроможного суспільства [34, с. 98]. Систематизацію основних груп чинників, що обумовлюють функціонування неформального сектору в Україні, доцільно представити у вигляді узагальнюючої таблиці (Табл. 2.1).

Підсумовуючи, слід констатувати, що процес генезису тіньових надходжень в Україні зумовлений синергією взаємозалежних чинників, які мають кумулятивний характер. До фундаментальних детермінант цього явища належать: критично низький рівень добробуту населення, інституційна нестабільність і складність фінансової системи, системна корупція, фрагментарність фінансової обізнаності громадян, волатильність нормативно-правового поля та специфічні соціокультурні установки. Ефективна стратегія детінізації економіки потребує імплементації комплексного підходу, що передбачає одночасну оптимізацію соціально-економічного середовища, модернізацію податкового адміністрування та розвиток дієвих механізмів правового захисту суб'єктів економічних відносин.

Таблиця 2.1

Ключові детермінанти формування тіньових доходів в Україні

№ п/п	Детермінант	Характеристика
1.	Низький рівень матеріального забезпечення населення	Значна частка населення не має можливості забезпечити задоволення базових потреб за рахунок офіційних доходів, що зумовлює пошук альтернативних джерел прибутку поза межами правового регулювання.
2.	Ускладненість і нестабільність податкової системи	Нестабільність податкової політики та її часті трансформації формують середовище невизначеності, що стимулює суб'єктів господарювання та домогосподарства до мінімізації податкових зобов'язань і переходу до неформальної економічної діяльності.
3.	Поширеність корупційних практик та недостатня ефективність державних інститутів	Поширеність корупційних практик у поєднанні з низькою ефективністю функціонування державних інституцій зумовлює зниження рівня довіри до офіційних механізмів регулювання, що, своєю чергою, сприяє розширенню тіньового сектору економіки.
4.	Недостатній рівень фінансової обізнаності населення	Недостатній рівень фінансової обізнаності населення обмежує здатність до усвідомленого економічного вибору, що нерідко призводить до участі в тіньових фінансових практиках без належного розуміння їхніх довгострокових наслідків.
5.	Недостатня захищеність прав власності та нестійкість правового середовища	Недосконалість системи правового захисту прав власності формує ризики для легалізації підприємницької діяльності, що стимулює суб'єктів господарювання до функціонування в неформальному секторі.
6.	Соціокультурні детермінанти	Соціальні норми та установки, за яких неформальна зайнятість сприймається як прийнятна або вимушена стратегія економічного виживання, сприяють інституціоналізації тіньових доходів у суспільстві.

Примітка. Сформовано автором на основі [25]

Одним із найбільш вагомих каталізаторів поширення прихованих доходів є депресивний стан ринку праці в частині рівня винагороди та соціальних гарантій. У ситуації, коли офіційні доходи не забезпечують відтворення життєдіяльності та належних стандартів життя, економічні агенти змушені вдаватися до неформальних стратегій виживання. Це призводить до вкорінення

практик латентної зайнятості, виплати заробітних плат поза межами офіційної звітності та масового уникнення оподаткування.

Додатковим стимулом до розширення неформального сектору виступає інституційна слабкість податкового середовища, яка характеризується низьким рівнем прогнозованості та частими законодавчими трансформаціями. Дефіцит довіри до державних інституцій у поєднанні зі скептицизмом щодо раціональності та прозорості розподілу бюджетних ресурсів детермінують поведінкові установки домогосподарств і бізнесу, спрямовані на мінімізацію фіскального навантаження. Відтак, перехід в «тінь» розглядається учасниками ринку як інструмент забезпечення фінансової стійкості в умовах агресивного або неефективного регуляторного середовища [45].

Суттєвим фактором виступає також високий рівень корупції та інституційна слабкість державних органів. Недостатня ефективність контролю, обмеженість механізмів відповідальності та нестача політичної волі до протидії корупційним проявам знижують довіру населення до держави і її інститутів. За таких умов можливість маніпулювання нормативно-правовими актами, викривлення звітності та уникнення податкових зобов'язань без суттєвих санкцій створює сприятливе середовище для поширення тіньових фінансових практик.

Недостатній рівень фінансової грамотності населення також істотно ускладнює процеси детінізації економіки та знижує результативність державної економічної політики. Обмежене розуміння основ фінансових процесів, податкових зобов'язань і правових аспектів економічної діяльності зумовлює неусвідомлену участь громадян у неформальних економічних відносинах.

Унаслідок цього значна частина населення не оцінює довгострокових наслідків ухилення від оподаткування та використання тіньових схем, а також недооцінює ризики, пов'язані з нелегальною зайнятістю та неофіційним підприємництвом. Відсутність належних знань щодо правових норм, інструментів захисту прав у фінансовій сфері та відповідальності за порушення

законодавства сприяє формуванню толерантного ставлення до тіньової економіки як звичного соціально-економічного явища.

Зазначені обставини формують сприятливі умови для подальшого поширення тіньових доходів, підривають рівень довіри до державних інституцій та послаблюють інституційну спроможність держави. Таким чином, чинники, що детермінують тінізацію доходів в Україні, мають комплексний і взаємопов'язаний характер, що зумовлює необхідність системного підходу до їх нейтралізації. Однією з ключових передумов ефективної детінізації виступає впровадження цілісної стратегії підвищення фінансової грамотності населення, яка має супроводжуватися реформуванням податкової системи, реалізацією результативної антикорупційної політики та зміцненням правових інститутів. Лише за умови синхронного впливу на зазначені напрями можливе формування економічно відповідальної поведінки населення та скорочення масштабів тіньового сектору національної економіки.

Формування тіньових доходів в Україні слід розглядати як багатофакторний процес, що визначається сукупністю економічних, соціальних, політичних і психологічних детермінант. Суттєву роль відіграють економічна нерівність та обмеженість соціальних гарантій: високий рівень бідності й недостатній доступ до базових соціальних послуг спонукають населення до пошуку альтернативних джерел доходу, зокрема шляхом участі в неформальному секторі економіки. Така поведінка зумовлена прагненням компенсувати дефіцит фінансових ресурсів за рахунок позалегальних видів діяльності.

Важливим чинником також є недостатній рівень правової культури та недосконалість механізмів правозастосування. Низький рівень довіри до правових інституцій, поширеність корупції та обмеженість дієвих інструментів притягнення до відповідальності за порушення законодавства сприяють розширенню тіньового сектору. За відсутності належного державного контролю суб'єкти господарювання та громадяни частіше вдаються до мінімізації податкових зобов'язань і приховування доходів [31, с. 37].

Низька ефективність функціонування податкової системи також виступає вагомим стимулом тінізації економічної діяльності. Наявність прогалин у податковому законодавстві створює можливості для оптимізації або уникнення оподаткування через маніпуляції фінансовою звітністю, що призводить до виведення значної частини економічних операцій за межі офіційного обліку.

Крім того, макроекономічна нестабільність та інфляційні процеси посилюють тенденції до тінізації доходів. В умовах економічних криз і ринкової волатильності населення та бізнес прагнуть диверсифікувати джерела прибутку, що часто реалізується через неформальні фінансові практики та приховування доходів від державного контролю.

Надзвичайно важливим аспектом залишається недостатній рівень культурної та соціальної свідомості населення щодо негативних наслідків залучення до тіньової економіки. В українському суспільстві все ще простежується певна толерантність до тіньових економічних практик, у межах якої значна частина громадян не сприймає ухилення від сплати податків як суттєве правопорушення. Водночас зазначена проблема посилюється недостатнім рівнем освітньої підготовки у сфері фінансів та правознавства, що, своєю чергою, підвищує ймовірність залучення населення до нелегальних економічних операцій.

У фінансовій сфері цифрові технології доцільно систематизувати за кількома ключовими напрямками, кожен з яких характеризується специфічним впливом на функціонування фінансових установ, процеси управління активами, оцінювання ризиків, клієнтське обслуговування та інші операційні аспекти. До основних видів таких технологій належать мобільні фінансові застосунки, системи онлайн-банкінгу, криптовалюти, електронні платіжні платформи, інструменти штучного інтелекту для аналізу ринкової кон'юнктури, чат-боти для комунікації з клієнтами, а також технології Big Data і машинного навчання, які забезпечують можливість прогнозування тенденцій та змін на фінансових ринках. Кожна із зазначених технологій виконує окремі спеціалізовані функції

та є невід’ємною складовою сучасного фінансового середовища, що потребує високого рівня оперативності, надійності та інноваційного розвитку (рис. 2.1).

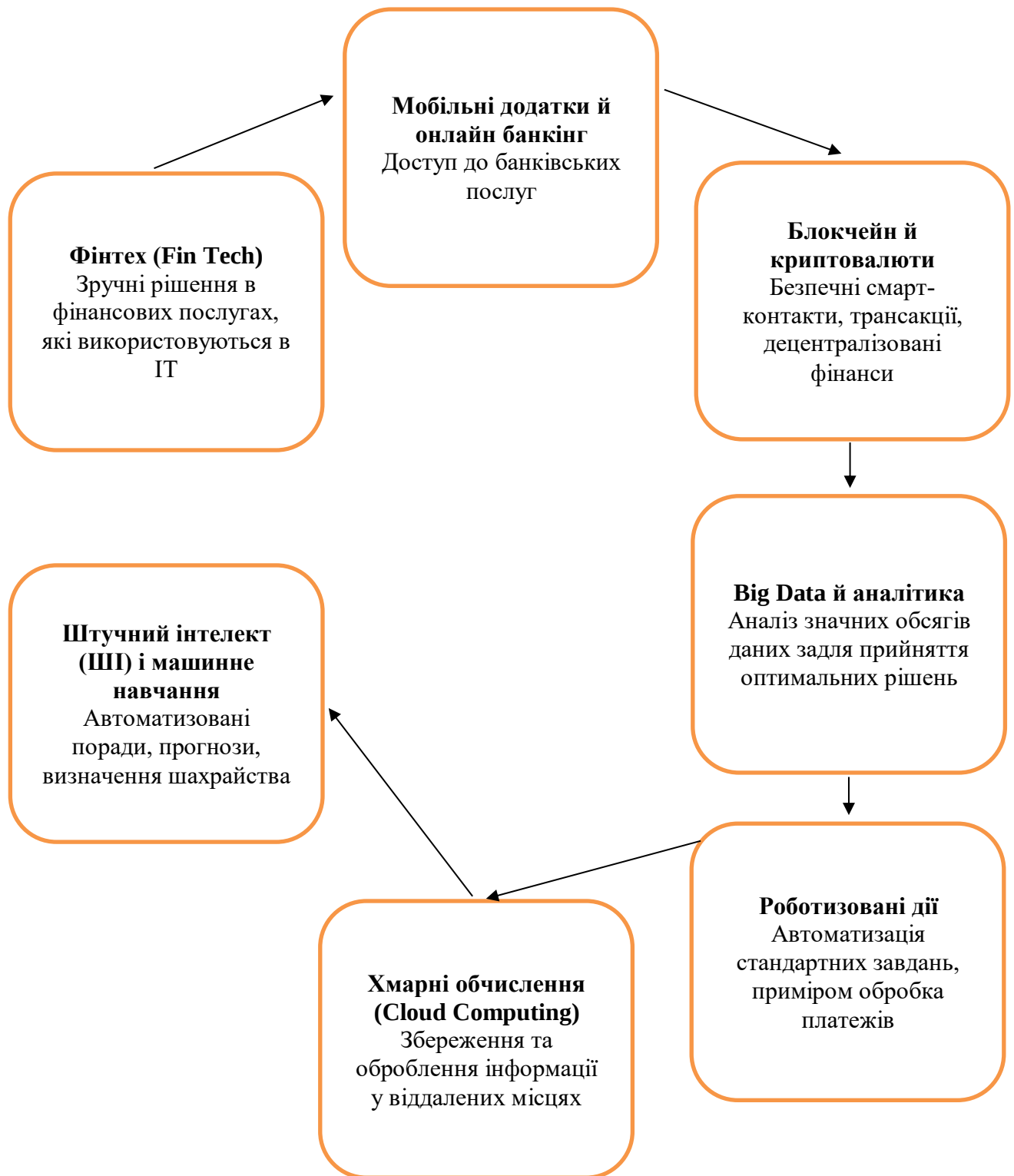

Рис. 2.1. Види цифрових технологій

Примітка. Сформовано автором на основі [11]

Рисунок 2.1 відображає ключові види цифрових технологій, що посідають важливе місце у сучасному економічному середовищі. До них належать різноманітні інструменти та платформи, які суттєво впливають на здійснення фінансових операцій, комунікаційні процеси, а також механізми формування й управління тіньовими доходами. Серед основних різновидів цифрових технологій доцільно виокремити блокчейн-технології, криптовалюти, мобільні платіжні сервіси, системи онлайн-банкінгу та платформи електронної комерції. Розвиток зазначених технологій, з одного боку, розширює можливості організації фінансових потоків і підвищує ефективність управління доходами, а з іншого - посилює ризики, пов'язані з прихованими та нелегальними фінансовими операціями.

Поглиблення процесів глобалізації та інтеграції України у міжнародний економічний простір одночасно формує нові передумови для відмивання коштів, створення офшорних структур та переміщення прихованих фінансових потоків. За таких умов зростають можливості для суб'єктів господарювання та окремих громадян щодо ухилення від виконання податкових зобов'язань, оскільки моніторинг і контроль міжнародних фінансових операцій залишаються складним завданням для національних фіскальних органів.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та інтернет-платформ. Зокрема, використання криптовалют, анонімних платіжних систем та інших цифрових фінансових інструментів створює додаткові можливості для приховування доходів і фінансових трансакцій. Це, своєю чергою, суттєво ускладнює забезпечення державного контролю за рухом фінансових ресурсів та підвищує складність протидії легалізації доходів, одержаних незаконним шляхом.

Взаємозв'язок між цифровими технологіями та чинниками, що сприяють формуванню тіньових доходів в Україні, має складний і багатовимірний характер. З одного боку, цифровізація відкриває нові можливості для модернізації економічної системи, підвищення ефективності фінансового моніторингу та забезпечення прозорості трансакцій. З іншого боку, вона

породжує нові виклики для державного регулювання, оскільки створює додаткові механізми для приховування доходів і здійснення операцій поза межами правового поля.

Зокрема, широке впровадження таких цифрових фінансових інструментів, як криптовалюти, електронні гаманці, платформи однорангових переказів (P2P), онлайн-біржі та сервіси валютного обміну, забезпечує можливість здійснення анонімних або маловідстежуваних операцій. Це істотно ускладнює контроль з боку державних фінансових та фіскальних органів, створюючи сприятливі умови для ухилення від оподаткування, легалізації незаконно отриманих доходів, а також функціонування сірої та тіньової економіки [8, с. 7].

Водночас цифрові технології мають подвійний вплив на рівень тіньової економіки. З одного боку, вони здатні сприяти її скороченню шляхом удосконалення механізмів контролю, нагляду та аналітики фінансових потоків. З іншого боку, ці самі технології можуть використовуватися як інструмент для фінансових маніпуляцій, приховування реальних доходів та ухилення від виконання фінансових зобов'язань. Така ситуація підвищує ризики для макроекономічної стабільності держави та ускладнює реалізацію ефективної політики детінізації економіки.

У зв'язку з цим особливого значення набуває необхідність підвищення рівня фінансової грамотності населення, а також запровадження дієвих цифрових інструментів моніторингу, контролю та виявлення сумнівних фінансових операцій.

Отже, наведені чинники є взаємопов'язаними та комплексно впливають на процес формування тіньових доходів в Україні, що, своєю чергою, негативно позначається на загальному економічному стані країни. Для зменшення масштабів тіньової економіки необхідним є комплексний підхід, який передбачає вдосконалення податкової системи, підвищення рівня фінансової грамотності населення та зміцнення довіри громадян до державних інституцій.

2.2. Оцінювання рівня тінізації доходів населення

Україна продовжує характеризуватися значним рівнем тінізації економічних процесів, що зумовлює суттєвий вплив неформального сектору на всі етапи відтворювального циклу, зокрема виробництво, розподіл і перерозподіл валового регіонального продукту.

Водночас слід відзначити, що категорія «тіньові доходи населення» залишається недостатньо опрацьованою у вітчизняному науковому дискурсі. Значна частина наявних трактувань належить не академічному середовищу, а експертним та публіцистичним джерелам. У зв'язку з цим доцільним є формування узагальненого підходу до визначення зазначеного поняття. Зокрема, під тіньовими доходами населення пропонується розуміти сукупність грошових коштів, фінансових інструментів, рухомого та нерухомого майна, майнових прав, а також активів, розміщених за кордоном, які отримуються фізичними особами як унаслідок протиправної діяльності в межах неформального сектору, так і в результаті легальних видів діяльності, що не підлягають офіційному обліку, оподаткуванню та державному контролю і мають негативні соціально-економічні наслідки.

Існуючі підходи до визначення як загальної категорії «тіньові доходи», так і її конкретизації на рівні домогосподарств дозволяють виокремити ключові структурні елементи цього явища та різні рівні його прояву. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для ідентифікації основних передумов і сфер формування тіньових доходів населення. До таких передумов належать: фінансово-економічні чинники (економічна нестабільність, кризові явища, високий рівень податкового навантаження), соціальні (низький рівень доходів населення, безробіття), а також інституційно-політичні (недостатня ефективність правоохоронних органів, низький рівень правової культури, корупція в органах державної влади, зловживання службовим становищем з метою отримання неофіційних доходів) [54].

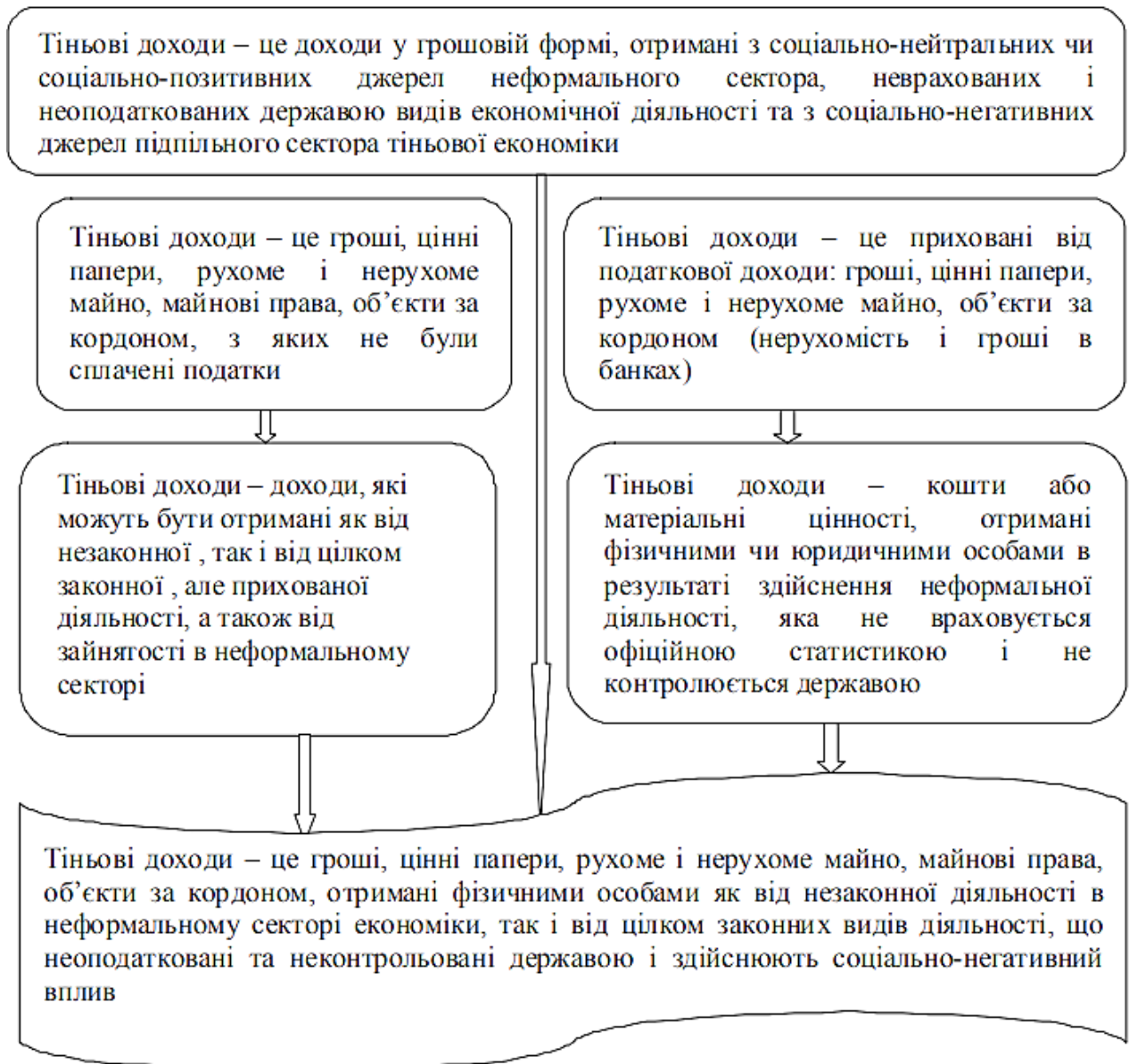

Рис. 2.2. Підходи до сутності поняття «тіньові доходи»

Примітка. Сформовано автором на основі [12, 25, 47]

Окремі аспекти оцінювання рівня тінізації доходів населення та економіки регіонів відображені у наукових працях М. Карліна, Ю. Харазашвілі, Н. Різник, Н. Муцинської, А. Жураковської, І. Єлісєєвої, Н. Бурової, Г. Агаркова, І. Вахович. Зокрема, М. Карлін пропонує методичний підхід до оцінювання тіньових доходів населення на основі інтегрального індексу, який формується із трьох ключових складових: індексу оцінки масштабів ухилення від оподаткування оплати праці, індексу співвідношення податку на доходи фізичних осіб і споживчих витрат населення, а також індексу співвідношення

заробітної плати до обсягу валового регіонального продукту. Останній показник дозволяє ідентифікувати регіони, у яких частка оплати праці істотно відхиляється від граничного рівня (понад 60%) [15].

Методологію кількісного визначення ресурсного потенціалу, тіньової валової доданої вартості та неофіційної заробітної плати в регіональному розрізі запропонував Ю. Харазашвілі [47]. В її основі лежить модифікована модель загальної економічної рівноваги «Альфа_Р». Водночас застосування даного підходу характеризується значною складністю та високою трудомісткістю, що обмежує його практичне використання.

Н. Різник здійснює оцінювання тіньової економіки регіону із застосуванням системи індикаторів, структурованих за трьома підходами регіонального менеджменту: ситуаційним, процесним та системним [37]. У свою чергу, Д. Кауфман і А. Коліберда [51] здійснили спробу вимірювання масштабів тіньової економіки як на макро-, так і на мікрорівні, зосередившись переважно на останньому. Одним із перших інструментів, використаних авторами, став метод аналізу споживання електроенергії, який, попри інноваційність, має обмежену аналітичну спроможність і не дозволяє охопити всі складові тіньового сектору.

Окремий підхід передбачає оцінювання тінізації економіки регіону на основі регресійної моделі, що включає такі змінні, як доходи та витрати населення, рівень зареєстрованого і прихованого безробіття, а також обсяг податку на додану вартість [37]. Перевагою цього підходу є врахування бартерних операцій, що підвищує точність оцінювання.

Н. Мушинська [25] здійснила розрахунок коефіцієнтів тінізації як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях (за винятком окремих адміністративних одиниць) із застосуванням методу сталих взаємозв'язків. Даний підхід характеризується достатньо високою точністю та практичною придатністю, однак не враховує впливу впровадження енергоощадних технологій і структурних змін у господарському комплексі, зокрема переходу до менш енергоємних видів діяльності.

А. Жураковська [13] пропонує оцінювати масштаби тіньової економіки регіону на основі моделі загальної економічної рівноваги, що базується на функціональній взаємодії сукупного попиту та сукупної пропозиції. Базовим макроекономічним показником для розрахунків у межах цього підходу виступає валовий внутрішній продукт.

В основі підходу до оцінювання тіньової економіки на мікрорівні покладено метод експертного опитування, при цьому інформаційною базою слугували дані системи національних рахунків. Разом з тим, практична апробація зазначеної методики супроводжувалася суттєвими ускладненнями, зумовленими обмеженістю доступної статистичної інформації.

Г. Агарков запропонував використання неокласичного підходу до моделювання тіньової економічної діяльності, який базується на аналізі фінансових потоків суб'єктів господарювання як в офіційному, так і в неформальному секторах економіки [23]. Водночас цей підхід характеризується високим рівнем складності та значною трудомісткістю реалізації.

І. Вахович здійснила оцінювання рівня тінізації доходів населення регіону на основі системи відносних показників, серед яких доходи і витрати домогосподарств, середній рівень заробітної плати, податкові надходження з доходів фізичних осіб тощо. Методика передбачає врахування динаміки зазначених індикаторів у часовому розрізі, зокрема за попередні три роки [4].

Отже, проведений критичний аналіз наукових підходів до оцінювання рівня тінізації доходів населення дозволив виявити як їхні переваги, зокрема використання комплексних індикаторів і сучасних методів моделювання, так і обмеження, пов'язані з трудомісткістю розрахунків, недостатністю інформаційної бази та методологічними спрощеннями. Узагальнення існуючих методичних підходів створює підґрунтя для розроблення авторського підходу до оцінювання рівня тінізації доходів населення на регіональному рівні, який передбачає поетапну реалізацію відповідних аналітичних процедур (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Основні етапи оцінювання тінізації доходів населення регіону

Примітка. Сформовано на основі [47]

Перший етап полягає у формуванні системи індикаторів для оцінювання рівня тінізації доходів населення регіону за трьома ключовими напрямками: економічним, соціальним та інституційно-політичним. У межах кожного з цих напрямів доцільно виокремити показники, що сприяють зростанню рівня тінізації доходів населення регіону (стимулятори), а також показники, які, навпаки, обмежують таке зростання (дестимулятори).

На другому етапі здійснюється уніфікація вимірювань шляхом приведення показників до єдиного масштабу із застосуванням процедури нормалізації як для стимулюючих, так і для стримуючих індикаторів.

Третій етап передбачає обчислення узагальнених індексів тінізації доходів населення регіону за економічною, соціальною та інституційно-політичною складовими на основі середнього арифметичного значення.

На четвертому етапі визначається інтегральний індекс тінізації доходів населення, який розраховується із використанням середньої геометричної відповідних показників у межах зазначених сфер.

П'ятий етап полягає у класифікації регіонів за рівнем тінізації доходів населення. Кількість груп доцільно встановлювати за формулою Стерджеса.

Запропонований методичний підхід, на наш погляд, може слугувати важливою основою для підвищення ефективності регіонального управління процесами легалізації доходів населення в Україні, а також сприяти формуванню і реалізації комплексних заходів щодо їх детінізації. Це, у свою чергу, забезпечить перехід від традиційних підходів, орієнтованих на протидію наслідкам правопорушень, до превентивної стратегії, спрямованої на запобігання та нейтралізацію тіньових явищ у фінансово-господарській діяльності. Відповідно до запропонованого підходу, під «тіньовими доходами населення» доцільно розуміти грошові кошти, цінні папери, рухоме і нерухоме майно, майнові права, а також активи за кордоном, отримані фізичними особами як унаслідок незаконної діяльності в неформальному секторі економіки, так і від легальних видів діяльності, що не підлягають оподаткуванню та державному контролю і мають соціально негативні наслідки.

Розроблений підхід дозволяє: по-перше, оцінювати рівень тінізації доходів населення за економічною, соціальною та інституційно-політичною складовими як ключовими елементами інтегрального показника; по-друге, здійснювати порівняльну типологізацію регіонів за відповідним рівнем; по-третє, формувати інтегральний індекс на основі системи індикаторів, що як стимулюють зростання тіньових доходів, так і обмежують його.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ СКОРОЧЕННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ ТА РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ

3.1. Механізми детінізації економічних процесів та мінімізації тіньових доходів

Суттєвим чинником, що стримує сталий розвиток економіки України та її інтеграцію у світовий економічний простір, є значне поширення тіньового сектору. Його функціонування чинить деструктивний вплив на економічні процеси, зокрема сприяє скороченню частки податкових надходжень у бюджеті внаслідок застосування різноманітних схем ухилення від оподаткування. Це, своєю чергою, призводить до ускладнення виконання державою фінансових зобов'язань, зниження рівня фінансової безпеки, посилення корупційних проявів у державному управлінні, зростання криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних правопорушень, погіршення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості країни, а також активізації відтоку національного капіталу за кордон.

Зазначені тенденції обумовлюють необхідність активізації заходів, спрямованих на детінізацію економіки. Ключовою стратегічною метою у цій сфері має стати суттєве зниження рівня тінізації шляхом формування сприятливого середовища для легалізації тіньових капіталів. Реалізація такого підходу сприятиме нарощенню інвестиційного потенціалу держави, позитивно впливатиме на наповнення бюджету, а також забезпечить довгострокову стабільність і стратегічну орієнтацію національної економіки на розвиток і зростання.

Міжнародна практика свідчить, що ефективна протидія тіньовій економіці ґрунтується передусім на вдосконаленні нормативно-правового забезпечення, створенні дієвих інституцій контролю, а також реалізації заходів,

спрямованих на спрощення податкових процедур і усунення передумов, які стимулюють суб'єктів господарювання до функціонування в неформальному секторі.

З метою підвищення ефективності процесів детінізації економіки доцільно виокремити три ключові напрями пропозицій, що охоплюють податкову політику, антикорупційні заходи та реформування банківського регулювання.

Блок 1. Податкова політика. До основних інструментів детінізації фінансових потоків належать заходи, спрямовані на обмеження практик мінімізації податкових зобов'язань, протидію ухиленню від оподаткування, запобігання виведенню капіталу за межі України, протидію легалізації незаконно отриманих доходів, а також підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів [6]. Водночас серед ключових причин поширення тіньової економіки варто виокремити надмірний податковий тиск, неефективне та нераціональне використання коштів платників податків, наявність морального виправдання ухилення від оподаткування, а також недосконалість державного управління, що проявляється у так званих «провалах уряду».

До основних заходів у межах цього блоку належить зниження податкового навантаження, зокрема шляхом скорочення кількості обов'язкових платежів і податкових пільг. Очікуваним результатом є формування рівних умов для всіх платників податків і зменшення стимулів до використання схем мінімізації податкових зобов'язань. Важливим напрямом є також удосконалення механізму відшкодування податку на додану вартість, що сприятиме підтримці експорту та підвищенню довіри бізнесу до держави, а також зменшенню можливостей для корупційних зловживань і фальсифікацій.

Окрему увагу слід приділити зниженню ставки єдиного соціального внеску, що дозволить розширити базу його нарахування, підвищити рівень офіційної зайнятості та збільшити надходження до бюджету. Важливим є також посилення контролю за дотриманням трудового законодавства з метою

виявлення випадків неоформленої зайнятості, що сприятиме легалізації трудових відносин і зростанню надходжень до державних фондів.

Не менш значущим заходом є стимулювання легалізації реальних обсягів господарської діяльності через створення сприятливих економічних умов, зниження податкових ставок та застосування інструментів податкової амністії. Очікується, що такі заходи сприятимуть зростанню валового внутрішнього продукту на 15-20 %, підвищенню рівня ділової культури та посиленню соціального захисту найманих працівників.

Блок 2. Протидія корупції. У межах цього напряму першочерговим завданням є впровадження прозорих тендерних процедур у системі державних і комунальних закупівель. Це дозволить знизити вартість товарів і послуг, підвищити ефективність діяльності підприємств та зменшити рівень соціальної нерівності.

Важливим елементом є забезпечення відкритості судових процесів щодо корупційних правопорушень із застосуванням адекватних санкцій залежно від тяжкості злочину, що сприятиме зниженню мотивації до порушення законодавства та покращенню інвестиційного клімату.

Суттєве значення має також чітке розмежування функцій держави та бізнесу, зокрема обмеження підприємницької діяльності для пов'язаних осіб державних службовців, спрощення процедур започаткування бізнесу, підвищення прозорості дозвільної системи та розвиток державно-приватного партнерства.

Ключовим напрямом є реформування судової та правоохоронної систем з метою забезпечення справедливого правосуддя, ефективного виконання судових рішень, боротьби з організованою злочинністю, підвищення професійного рівня відповідних органів та їх незалежності від політичного впливу. Це сприятиме захисту прав власності, протидії рейдерству, підвищенню інвестиційної привабливості економіки та зміцненню соціальної стабільності.

Запровадження електронного урядування забезпечить підвищення прозорості діяльності органів влади та зменшення корупційних ризиків. Водночас підвищення рівня правової культури населення, розвиток інституту фінансового омбудсмена та активізація діяльності громадянського суспільства сприятимуть посиленню захисту прав громадян і формуванню сприятливого інвестиційного середовища.

Блок 3. Реформування банківського регулювання. У цьому контексті важливим є стимулювання розвитку безготівкових розрахунків, що дозволить підвищити прозорість фінансових операцій та посилити контроль за походженням доходів.

Необхідним є також забезпечення відкритості діяльності ключових фінансових інституцій, зокрема Національного банку України, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб та Міністерства фінансів, у питаннях підтримки банківської системи, включаючи рефінансування, застосування заходів впливу, націоналізацію банків та управління активами неплатоспроможних установ. Це сприятиме підвищенню відповідальності банківського сектору, зміцненню його стійкості та зростанню довіри з боку суспільства.

Важливим напрямом є також створення ефективної системи повернення активів, незаконно виведених за кордон у результаті фінансових правопорушень, що дозволить збільшити доходи державного бюджету.

Міжнародний досвід свідчить, що важливою складовою детінізації є формування високого рівня податкової культури населення. Усвідомлення громадянами значення податкових платежів для розвитку держави підвищує їх готовність до добровільного виконання податкових зобов'язань, особливо у довгостроковій перспективі [6].

Експерти також підкреслюють доцільність застосування комплексного підходу до боротьби з тіньовою економікою, який поєднує стимулюючі та обмежувальні заходи. Такий підхід передбачає одночасне створення

сприятливих умов для легальної діяльності та підвищення вартості порушення законодавства.

Важливим є дотримання балансу між цими інструментами, оскільки надмірне домінування одного з них може знизити ефективність державної політики у сфері детінізації.

Отже, подолання негативних наслідків тіньової економіки потребує розроблення та впровадження комплексної системи заходів, оцінювання їх соціально-економічного ефекту, а також стимулювання розвитку підприємницької діяльності. Вирішальне значення мають політична воля, послідовність реформ, підвищення відповідальності державних інституцій та формування громадянської свідомості, орієнтованої на дотримання законодавства і активну участь у суспільно-економічних процесах.

3.2. Перспективи підвищення фінансової грамотності населення

Фінансово грамотні громадяни здатні не лише забезпечувати належний рівень стабільності власних домогосподарств, але й виступати активними суб'єктами економічного розвитку через започаткування та розширення підприємницької діяльності, створення нових робочих місць, формування заощаджень і здійснення інвестицій. У сукупності це сприяє стимулюванню економічного зростання держави. Водночас сучасні трансформаційні процеси у фінансовому середовищі, зокрема інтенсивна цифровізація ринку фінансових послуг, розширення спектра фінансових інструментів, скорочення обсягів заощаджень населення та зростання його фінансової вразливості в умовах воєнного стану, а також поширення шахрайських практик і необхідність ухвалення виважених рішень за умов високої невизначеності, зумовлюють підвищену актуальність проблематики фінансової грамотності населення України. За таких обставин підвищення рівня фінансової обізнаності громадян набуває значення одного з пріоритетних напрямів державної політики.

Сучасні економічні реалії, ускладнені повномасштабною війною та посиленням соціально-економічної диференціації населення, формують нові виклики щодо забезпечення фінансової стійкості домогосподарств в Україні. Зокрема, за оцінками Організації Об'єднаних Націй, станом на кінець 2023 року чисельність вимушених мігрантів з України перевищила 6,35 млн осіб, що становить близько однієї сьомої довоєнної чисельності населення, тоді як кількість внутрішньо переміщених осіб перевищила 3,5 млн. Результати соціологічного дослідження, проведеного групою «Рейтинг» у вересні 2023 року, засвідчили погіршення матеріального становища більш ніж у 60% громадян. Водночас 23% респондентів очікують покращення власного фінансового стану у короткостроковій перспективі, 41% не прогнозують суттєвих змін, а 21% допускають його подальше погіршення.

Психоемоційна нестабільність населення, спричинена воєнними подіями, створює додаткові умови для активізації шахрайських схем, зокрема під виглядом надання фінансової допомоги міжнародними чи благодійними організаціями. За результатами опитувань Національний банк України, починаючи з лютого 2022 року, жертвами шахрайських дій стали 11% громадян. Найбільша частка таких випадків пов'язана з операціями купівлі-продажу в мережі Інтернет, на які припадає понад половину всіх постраждалих. Інші випадки охоплюють викрадення персональних даних, злам акаунтів у соціальних мережах, а також маніпуляції, здійснені з використанням телефонного зв'язку.

За таких умов особливої актуальності набуває розроблення та впровадження комплексних заходів, спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності населення. Важливим кроком у цьому напрямі стало затвердження у 2024 році Національний банк України Національної стратегії розвитку фінансової грамотності до 2030 року, сформованої з урахуванням рекомендацій Організація економічного співробітництва та розвитку та результатів загальнонаціонального дослідження рівня фінансової обізнаності населення.

Реалізація цієї Стратегії спрямована на посилення фінансової стійкості домогосподарств, підвищення добробуту населення та консолідацію зусиль державних інституцій, фінансового сектору й громадянського суспільства шляхом впровадження системних освітніх заходів. Водночас результативність таких ініціатив значною мірою залежить від ефективної координації та партнерської взаємодії між усіма зацікавленими сторонами (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Основні принципи реалізації національної стратегії розвитку
фінансової грамотності**

№ п/п	Принципи	Основний зміст
1.	Партнерство	Консолідація зусиль усіх зацікавлених сторін сприятиме підвищенню ефективності заходів, спрямованих на розвиток фінансової грамотності населення.
2.	Системність	Ініціативи щодо підвищення рівня фінансової грамотності повинні реалізовуватися протягом усього життєвого циклу особи, забезпечуючи поглиблення знань про специфіку функціонування національної економіки та формування усвідомлення важливості раціонального управління особистими фінансами як основи фінансової стійкості.
3.	Практичність	Відповідні заходи та навчально-методичні матеріали мають включати практикоорієнтовані ситуації, а також враховувати сучасні виклики й специфічні потреби окремих цільових груп населення.
4.	Доступність	Навчальний матеріал доцільно подавати у доступній та зрозумілій формі із застосуванням різноманітних каналів комунікації, спеціалізованих методів і засобів навчання, з урахуванням вікових характеристик цільової аудиторії та принципів інклюзивного доступу до інформаційних і освітніх ресурсів з питань управління особистими фінансами.
5.	Масштабність	Заходи, спрямовані на підвищення фінансової грамотності, повинні охоплювати населення всіх регіонів України, включаючи сільські та гірські території.

Примітка. Сформовано автором на основі [26]

Реалізація Національної стратегії розвитку фінансової грамотності охоплює п'ять ключових стратегічних напрямів (рис. 3.1). Одним із пріоритетів є формування фінансових знань і практичних навичок у дітей та молоді через оновлення освітніх програм. Зокрема, відповідно до рішення Міністерство освіти і науки України, з 2025 року для учнів 8–9 класів запроваджується обов'язковий курс «Підприємництво і фінансова грамотність». Його зміст

охоплює основи фінансової культури, функціонування грошей, особливості фінансових установ, фінансових послуг, захист прав споживачів, а також базові засади підприємницької діяльності.

Рис. 3.1. Визначення стратегічних цілей Національної стратегії розвитку фінансової грамотності населення до 2030 року

Примітка. Сформовано автором на основі [26].

Для учнів інших класів підвищення фінансової обізнаності передбачено через вибіркові та факультативні курси, а також шляхом інтеграції елементів фінансової грамотності у викладання інших дисциплін на міждисциплінарних засадах.

Якісна трансформація фінансової освіти безпосередньо залежить від створення сприятливих умов для неперервного підвищення кваліфікації освітян. Провідну роль у цьому процесі відіграє Центр фінансових знань НБУ «Талан» [28], який надає доступ до широкого спектра безоплатних дидактичних матеріалів. Для посилення професійних компетентностей викладачів, що забезпечують викладання дисципліни «Підприємництво та фінансова

грамотність», за ініціативи регулятора розроблено програму «Фінансова грамотність для освітян» [21].

Вагомий внесок у підготовку фахівців здійснює Західноукраїнський національний університет, де функціонує освітньо-професійна програма «Фінансова грамотність» (спеціалізація «Цифрові технології»). Проєкт орієнтований на підготовку магістрів та бакалаврів, здатних впроваджувати інноваційні методики навчання та наукові підходи у вітчизняний освітній простір [27].

Стимулювання інтересу молоді до фінансової освіти реалізується через масштабні просвітницькі кампанії, серед яких ключове місце посідає Global Money Week під егідою ОЕСР. В Україні офіційним координатором ініціативи виступає Національний банк. За результатами 2024 року зафіксовано значне зростання охоплення аудиторії: до заходів долучилися близько 3,5 тис. організацій та 6 тис. педагогів, а загальна кількість учасників перевищила 152 тис. осіб [50]. Популярність тематики підтверджується понад 1,1 млн переглядів освітнього контенту на ресурсах НБУ та партнерів [50]. Активну участь у цих заходах, зокрема у конкурсних програмах, систематично беруть представники науково-викладацького складу та студентство ЗУНУ.

Стратегічна ціль «Відповідальне фінансове життя» спрямована на громадян віком від 18 до 79 років. Вона передбачає розвиток навичок бюджетування, ефективного управління заборгованістю та формування інвестиційної культури. Підвищення рівня знань у цій сфері є фундаментом фінансової стійкості домогосподарств, що дозволяє приймати раціональні рішення в умовах макроекономічної нестабільності, враховуючи кореляцію між ризиком та потенційною прибутковістю.

Розвиток фінансових компетентностей бізнесу набуває критичного значення в контексті воєнного стану та подальшої повоєнної відбудови України. В межах ініціативи «Дія.Бізнес» організація «Вест Юкрейн Діджитал» здійснює консультативну підтримку МСБ [29]. Зокрема, у партнерстві з Mastercard та UKRSIBBANK BNP Paribas Group реалізується освітній проєкт

«Фінансист» [32], спрямований на поглиблення знань з фінансового менеджменту.

Додатково, у 2022-2023 рр. за підтримки USAID було реалізовано проєкт у Тернопільській та Закарпатській областях, фокусом якого стала підтримка релокованого бізнесу та підприємців із числа ВПО [35]. Практичні аспекти цифровізації бізнес-процесів розкрито в освітньому серіалі «Фінансова грамотність для підприємців» на порталі Дія [44]. Паралельно, організація JA Ukraine впроваджує програми Junior Achievement для молоді, адаптуючи міжнародний досвід до українського правового поля [33, 36].

Глобальна цифровізація фінансових послуг зумовлює необхідність підвищення кібергігієни населення. Досягнення цілі «Просунута цифрова фінансова грамотність» передбачає активізацію роз'яснювальної роботи щодо протидії шахрайству. Національний банк України спільно з Департаментом кіберполіції реалізує кампанії з платіжної безпеки, навчаючи громадян правилам онлайн-покупок та захисту фінансових номерів [14].

Реалізація Національної стратегії до 2030 року потребує консолідації зусиль державних інституцій, освітніх закладів та міжнародних партнерів (зокрема Мережі фінансової освіти ОЕСР).

Резюмуючи, для ефективного підвищення фінансової обізнаності необхідно зосередитись на:

- системному оновленні освітніх програм для молоді;
- безперервному професійному розвитку вчителів та науковців;
- підтримці фінансової стійкості громадян через навчання плануванню та інвестуванню;
- консультативній підтримці релокованих підприємств та МСБ;
- посиленні заходів із протидії кібершахрайству.

Впровадження цих кроків є обов'язковою умовою для забезпечення макроекономічної стабільності та зростання добробуту нації в довгостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження здійснено комплексне теоретико-методологічне узагальнення проблеми формування тіньових доходів населення в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій.

1. Обґрунтовано, що тіньова економіка є багатовимірним і системним явищем, яке охоплює як мікроекономічні (індивідуальні фінансові практики домогосподарств), так і макроекономічні (державна політика, інституційна ефективність) аспекти. Доведено, що її функціонування призводить не лише до викривлення офіційних макроекономічних показників, але й суттєво підриває засади фінансової стабільності держави, ефективності публічного управління та принципи соціальної справедливості.

2. Визначено та систематизовано ключові чинники, що обумовлюють поширення тіньових доходів населення. До основних із них віднесено: низький рівень довіри до державних інституцій, надмірне податкове навантаження, недосконалість механізмів фіскального адміністрування, нестабільність і суперечливість правового середовища, а також недостатній рівень фінансової грамотності населення. Обґрунтовано, що саме фінансова необізнаність виступає системоутворюючим фактором, який знижує здатність громадян до раціонального прийняття фінансових рішень, обмежує усвідомлення довгострокових ризиків участі у тіньовій діяльності та послаблює мотивацію до легальної економічної активності.

3. Доведено наявність тісного взаємозв'язку між рівнем фінансової грамотності населення та масштабами тінізації доходів. Результати аналізу теоретичних джерел, статистичних матеріалів і соціологічних досліджень свідчать, що підвищення рівня фінансової обізнаності громадян сприяє формуванню відповідальної економічної поведінки, зменшенню схильності до ухилення від оподаткування та участі у неформальних фінансових практиках. Таким чином, фінансова грамотність розглядається не лише як індивідуальна

компетенція, а як важливий інструмент державної політики детінізації економіки.

4. Проаналізовано сучасні напрями державної політики щодо протидії тіньовим доходам та оцінено їх ефективність у контексті українських реалій. Встановлено, що ключовими векторами вдосконалення державного регулювання мають стати: цифровізація податкового адміністрування, впровадження прозорих і зрозумілих механізмів взаємодії між бізнесом і державою, а також підвищення рівня підзвітності та відкритості інституцій. Особливого значення набуває розвиток електронних сервісів, що спрощують виконання податкових зобов'язань і мінімізують можливості для зловживань.

5. Обґрунтовано необхідність формування цілісної системи фінансової освіти як стратегічного напрямку державної соціально-економічної політики. Доведено, що ефективна фінансова просвіта повинна реалізовуватися на всіх рівнях освіти – від загальної середньої до вищої, а також у форматі неформальної освіти (онлайн-курси, тренінги, інформаційні кампанії). Акцентовано увагу на важливості міжсекторальної взаємодії держави, освітніх установ, фінансових інституцій та громадських організацій з метою формування культури відповідального управління особистими фінансами.

6. Розкрито взаємозалежність між тіньовими доходами населення та загальним рівнем тінізації економіки. Встановлено, що тіньові доходи є як наслідком індивідуальних стратегій економічної поведінки (неофіційна зайнятість, ухилення від оподаткування), так і складовою ширших системних процесів, зокрема тінізації ринку праці, розвитку неформального підприємництва, поширення корупційних практик і непрозорого ведення бізнесу. У цьому контексті тіньова економіка постає як замкнена система, в якій мікро- та макrorівневі фактори взаємно підсилюють один одного.

7. Доведено, що зростання тіньових доходів населення має безпосередні негативні наслідки для фіскальної спроможності держави. Зокрема, зменшення податкових надходжень до бюджету обмежує можливості фінансування соціально важливих сфер, таких як освіта, охорона здоров'я та пенсійне

забезпечення. Це, у свою чергу, спричиняє погіршення якості державних послуг і формує додаткові стимули для подальшої тінізації економічної діяльності, що посилює ефект «порочного кола».

8. Узагальнено, що ефективна протидія тіньовим доходам населення можлива лише за умови реалізації комплексного підходу, який поєднує правові, економічні, інституційні та освітні інструменти. Підкреслено, що ключовою передумовою успішної детінізації є формування фінансово грамотного суспільства, здатного усвідомлено брати участь у легальних економічних процесах, підтримувати державну політику та відповідально ставитися до власних фінансів. Для ефективного підвищення фінансової обізнаності необхідно зосередитись на:

- системному оновленні освітніх програм для молоді;
- безперервному професійному розвитку вчителів та науковців;
- підтримці фінансової стійкості громадян через навчання плануванню та інвестуванню;
- консультативній підтримці релокованих підприємств та МСБ;
- посиленні заходів із протидії кібершахрайству.

9. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для розробки державних і регіональних програм підвищення фінансової грамотності населення, вдосконалення аналітичної діяльності органів влади, а також формування ефективних механізмів детінізації економіки. Запропоновані підходи можуть слугувати основою для подальших наукових досліджень, спрямованих на поглиблення розуміння взаємозв'язку між фінансовою поведінкою населення та макроекономічною стабільністю.

10. Загалом доведено, що лише синергія освітніх ініціатив, цифрових трансформацій, інституційних реформ і підвищення рівня довіри до держави здатна забезпечити поступове скорочення тіньового сектору економіки. У довгостроковій перспективі це сприятиме зміцненню фінансової стійкості держави, підвищенню добробуту населення та формуванню прозорості, конкурентоспроможної економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамчук В.С. Ключові детермінанти формування тіньових доходів населення. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Інтеграція науки і практики управління в умовах соціокультурних трансформацій», 28 квітня 2026 року, м. Полтава. С. 25 – 28.
2. Абрамчук В.С. Напрями вдосконалення фінансової грамотності населення. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Організаційно-правові засади забезпечення сталого розвитку України», 24 квітня 2026 року, м. Кривий Ріг. С. 56 – 58.
3. Агарков Г. А. Моделювання поведінки господарюючих суб'єктів в умовах впливу тіньової економіки. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
4. Андрійчук В. В. Підготовка майбутніх учителів до формування фінансової грамотності учнів початкової школи. *Мистецтво наукової думки*. 2019. № 8. С. 101–104.
5. Бречко О. Фінансова і цифрова грамотність, як базові складові розвитку сучасного інформаційного суспільства. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2019. Вип. 24. С. 129–135.
6. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. *Міжнародний центр перспективних досліджень*. 2014. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf
7. Геєнко М., Рибіна Л., Гузенко Т. Фінансова грамотність та професійний розвиток: ключові компоненти стратегії розвитку кадрового та інтелектуального потенціалу закладами вищої освіти. *Економіка та суспільство*. 2023. № 47. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-96> .
8. Дзюблюк О. В. Макрофінансова стабільність та банківський сектор: проблеми взаємозв'язку. *Фінанси України*. 2020. № 6. С. 7–25.
9. Домбровська С. О. Сучасні методи формування фінансової грамотності населення України. *Освітня аналітика України*. 2022. № 3 (19). С. 5–14.

10. Дорошенко Н. О., Романів В. В. Фінансова грамотність населення України. *Ефективна економіка*. 2018. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6682>. DOI: 10.32702/2307-2105-2018.11.79 .
11. Дубина М., Тарасенко А., Тарасенко О. Напрямки підвищення рівня фінансової грамотності домогосподарств в умовах диджиталізації сфери фінансових послуг. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-17> 57
12. Єлисеева І. Підхід до вимірювання тіньової економіки в регіонах URL: <http://www.nbuv.gov.ua>.
13. Жураковська А. В. Підходи до розрахунку обсягу тіньового госсектора в економіці регіону. URL:<http://www.nbuv.gov.ua>.
14. Інформаційна кампанія #ШахрайГудбай. Національний банк України. URL : <https://promo.bank.gov.ua/stopfraud/>.
15. Карлін М. І. Фінансова система України: навч. посіб. для студ. вуз. / М. І. Карлін. К. : Знання, 2017. 324 с.
16. Квасниця О. Роль фінансової грамотності в підвищенні добробуту населення. Тернопіль. *Вісник THEU*. 2019. С. 129-131.
17. Кізима Т., Кізима А. Прагматика інвестування заощаджень домогосподарств в умовах повномасштабної війни в Україні. *Модерні фінанси: глобальні виклики і сучасні тренди*. Монографія / за ред. д.е.н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль: Економічна думка, 2024. С. 955 – 966.
18. Кізима Т., Маслій В., Охотницький М. Фінансова грамотність, заощадження та інвестиційна діяльність домогосподарств: аналіз тенденцій. *Економічний аналіз*. 2025. № 35(2). С. 177–190. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.02.177>.
19. Коваль С., Мельничук Ю. Фінансова грамотність домогосподарств України: сучасний стан та перспективи підвищення. *Світ фінансів*. 2024. № 3. С. 40-52. DOI: 10.35774/sf2024.03.040

20. Ковтун О. А. Проблеми періодизації трансформації фінансової поведінки домогосподарств на ринку фінансових послуг України. *Проблеми економіки*. 2023. № 3. 274–281.

21. Курс з підготовки вчителів пілотних шкіл НУШ для викладання предмета “Підприємництво і фінансова грамотність” від Національного банку України. URL : <https://talan.bank.gov.ua/zahody#pidvyshchennia-kvalifikatsii>.

22. Лавренюк В.В., Лавренюк А.В. Підвищення фінансової грамотності населення: зарубіжний досвід. *Бізнес Інформ*. 2022. № 1. С. 59–67. URL: DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-59-67> .

23. Латковська Т. А. Підвищення рівня фінансової грамотності та фінансової освіти – виклик сучасності. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2023. Т. 13. С. 429–438. URL: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom13/45.pdf>.

24. Ломачинська І.А. Фінансова грамотність як основа оптимізації фінансової поведінки в умовах глобалізації. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова*. 2021. Т 16. Вип. 20. С. 116–124.

25. Мущинська Н. Ю. Впровадження рівня тінізації економіки на регіональному рівні. URL:<http://www.nbuu.gov.ua>.

26. Національна стратегія розвитку фінансової грамотності до 2030 року затв. рішенням Правління Національного банку України від 12 квітня 2024 року No 119-рш. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/NBU_Strategy-Financial-Literacy.pdf?v=7.

27. Освітньо-професійна програма “Фінансова грамотність”. URL : https://www.wunu.edu.ua/opp/2024_OPP/magister/ffo/015.39_%20Fin_hramotnist_mah_2024.pdf.

28. Освітні кампанії. Центр фінансових знань НБУ “Талан”. URL : <https://talan.bank.gov.ua/zahody#useful-resources>.

29. Офіс, де створюють проекти, що випереджають час! West Ukraine Digital. URL : <https://westdigital.org.ua>.

30. Повод Т. Фінансова грамотність населення як пріоритетна умова успішного розвитку держави. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2021. № 9, С. 84–90. URL: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2021.9.11>.
31. Приказюк Н., Ходаківська Ю. Цифрова фінансова грамотність: компоненти та методи підвищення. *Innovation and Sustainability*. 2023. № 2. С. 31–37. <https://doi.org/10.31649/ins.2023.2.31.37>
32. Програма “Фінансист” – нові можливості для українського бізнесу завдяки партнерству центрів Дія.Бізнес з UKRSIBBANK та Mastercard. URL : <https://westdigital.org.ua/finansist>.
33. Програма “Фінансова грамотність”. Junior Achievement Україна. URL : <https://ja-ukraine.org/programs/prohrama-finansova-hramotnist/>.
34. Птащенко Л., Колінчук Д. Актуалітети підвищення рівня фінансової грамотності українців у період розвитку фінтеху. *Економіка і регіон*. 2021. № 4. С. 92–99.
35. Реалізація підтримки у розбудові інклюзивної бізнес-спільноти в Тернопільській та Закарпатській областях. URL : <https://diia-business-ternopil.com/>.
36. Розвивай та практикуй свої підприємницькі навички. Junior Achievement Україна. URL : <https://ja-ukraine.org/>.
37. Різник Н. С. Методичні підходи до оцінки тіньової економіки регіону держави . URL:http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/En_oif/2012_9_3/19.pdf.
38. Сидор І. Сидор Т. Фінансова безпека країни через призму фінансової грамотності громадян. *Світ фінансів*. 2024. 4 (81). С. 60-74.
39. Сидорчук А.А. Фінансова стійкість домогосподарств: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. 474 с.
40. Смовженко Т. С., Кузнєцова А. Я. Фінансова грамотність населення та її вплив на розвиток економіки України. *Регіональна економіка*. 2013. № 2 (68). С. 34–42.

41. Тимків А. О., Сидор Г. В. Фінансова інклюзія як складова відновлення економіки України. *Інклюзія і суспільство*. 2022. Вип. 1. С. 5–14. URL : <https://journals.kpdi.in.ua/index.php/inclusion-society/article/view/2/1> .
42. Тімошенко Н., Гнидюк І., Маршук Л. Фінансова інклюзія, як стратегічний напрям розвитку фінансового сектору України. *Інклюзивна економіка*. 2024. № 1 (03). С. 82-87.
43. Федосов В. М., Стеценко Б. С. Роль освітніх факторів у формуванні фінансового світогляду в Україні. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 69–84.
44. Фінансова грамотність для підприємців: Дія. Освіта. URL : <https://osvita.diiia.gov.ua/courses/finansova-gramotnist-dla-pidpriemciv>.
45. Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні. Проект USAID “Трансформація фінансового сектору”. 2021. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/
46. Фінансова грамотність і підприємництво: якою буде нова дисципліна для 8–9 класів “НУШ”. 20.03.2024 р. URL : <https://nus.org.ua/news/finansova-gramotnist-i-pidpryyemnytstvo-yakoyu-bude-nova-dystsyplina-dlya-8-9-klasiv-nush/>.
47. Харазашвілі Ю. Ресурсний потенціал і тіньова економіка регіонів України. *Банківська справа*. 2016. № 14. С. 67—75.
48. Ярова Ю. М. Фінансова грамотність населення та розвиток національної економіки. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2024. Вип. 20. Т. 2. С. 61–68.
49. Feige. E. The Underground economies. Tax evasion and information distortion. Cambridge: Cambridge University Press. 2017.
50. Global Money Week 2024: результати проведення в Україні. URL : <https://events.bank.gov.ua/gmw2024/>.
51. Kaufmann D. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence. World Bank

Policy Research Working Paper 1691. URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTWBIGOVANTCOR/Resources/wps1691.pdf>.

52. Maria - Mihaela Postea, Monica-Violeta Achim Estimation methods for the shadow economy: A systematic literature review. 24th RSEP International Conference on Economics, Finance & Business– Virtual/Online 24-25 February 2022, Holiday Inn Vienna City, Vienna, Austria. P. 156-169. DOI: <https://doi.org/10.19275/RSEPCONFERENCES165>

53. Paraskevi Koufopoulou, Colin C. Williams, Athanassios Vozikis and Kyriakos Souliotis Shadow Economy: Definitions, terms & theoretical considerations. *Advances in Management & Applied Economics*, 2019, vol. 9, no. 5, P. 35-57.

54. Ryabushka L. B. The influence of shadow economy on budget revenues /L. B. Ryabushka, D. V. Bondarkova // *Nauka i Studia*. 20213. № 20 (88). 115 p.

55. Sarsen Zhanabekov Robust determinants of the shadow economy. *Bulletin of Economic Research*. 2022, Volume 74, Issue 4. P. 1017–1052. <https://doi.org/10.1111/boer.12330>

56. Schneider, F. & Williams, C. *The Shadow Economy*. The Institute of Economic Affairs. London, U.K. 2013.

57. Smith, Ph. Assessing the Size of underground economy: the Canadian statistical perspectives. Canada. 2016. URL: <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-04-m1994028-eng.pdf>.